

*Babayev Ata Manaf oğlu,
texnika elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
E-mail: babayevata1964@gmail.com
© Babayev A.M., 2021*

UOT: 338.012: 504.062.2

POSTPANDEMİYA VƏ POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADI SİSTEMƏ YANAŞMALAR

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – postpandemiya və postmüharibə dövründə ekoloji-iqtisadi sistə-mə yanaşmaların tədqiqindən ibarətdir. Bu məqsədlə, postpandemiya dövründə ekoloji iqtisadi sistemin tarazlaşdırılması məsələlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Postmüharibə şəraitində erməni silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində yaranmış ekoloji fəlakətin aradan qaldırılması və ekoloji-iqtisadi sistemin reabilitasiyası problemləri araşdırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının da-yanıqlı inkişafının təmin olunmasında ekoloji problemlərin həllinin vacibliyi verilmişdir. Postmüharibə vəziyyətində iqtisadiyyatın səmərəli təşkilində ekoloji-iqtisadi problemlərə kon-septual yanaşmaların vacibliyi əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda ekoloji-iqtisadi sistemin zə-dələnmiş hissələrinin bərpası problemlərinə baxılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə dağıdılmış və viran edilmiş ekoloji tarazlığın təmin olunması istiqamətində konseptual ya-naşmalar müəyyənəşdirilmişdir. Azərbaycanda postpandemiya və postmüharibə dövründə ekoloji-iqtisadi sistemin yaranmış problemlərinə müasir yanaşmalar formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiq olunan problemlər üzrə müasir dövrdə yaranmış real vəziyyətdən çıxış etməklə, təhlil və sintez, ümumiləşdirmə vasitəsilə postpandemiya və post-müharibə dövründə ekoloji-iqtisadi sistemə daha səmərəli və əsaslandırılmış yanaşmaların formalaşdırılması ilə əlaqəli üslublardan, metodlardan, eyni zamanda bu problemlərə bağlı bir sıra alim və tədqiqatçıların yanaşmalarından ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - əldə olunmuş nəticələrdən və elmi-iqtisadi müddəalar-dan, verilmiş təkliflərdən ölkəmizin neft sahəsində ekoloji-iqtisadi problemlərin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə fəaliyyət strategiyalarının, kompleks tədbirlərin və dövlət proqramlarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – hazırkı mürəkkəb şəraitdə pandemiyanın təsirinin bitmədiyi bir vaxtda və Azərbaycanın erməni işğalından azad olunmuş ərazilərdə – postmüharibə dövründə ekoloji-iqtisadi problemlərin həll olunmasında, ekoloji tarazlığın təmin edilməsində, işğal nə-ticəsində dağıdılmış ərazilərdə ekoloji fəlakətin aradan qaldırılması tədbirlərin görülməsində daha optimal və səmərəli yanaşmaların ortaya qoyulması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – tədqiqatda baxılan problemlərin əhəmiyyətli hissəsi yeni elmi-tədqiqat istiqamətləridir. Belə ki, postpandemiya və postmüharibə dövründə ekoloji-iqtisadi sistemin tarazlaşdırılması problemlərinin açıqlanması və obyektiv reallıqlardan çıxış etməklə müasir baxışın formalaşdırılması

əsas elmi yenilik kimi, həm də orijinal elmi kimi qiymətləndirilə bilər. Ərazilərin reabilitasiyası, dəymiş zərərlərin hesablanması və adekvat tədbirlərin görülməsinə prioritet yanaşmalar formalaşdırılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə erməni faşistlərinin törətdikləri ekoloji terrorun nəticələri sistemli olaraq araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Postpandemiya və postmüharibə dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq ekoloji problemlərin həlli istiqamətlərində görülən tənizmləyici tədbirlərin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Meşə massivlərinin, torpaq sahələrinin, su ehtiyatlarının və yeraltı sərvətlərin vandalcasına dağıdılmasından yaranan ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və ümumilikdə ekoloji-iqtisadi sistemin daha səmərəli təşkili üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözləri: postpandemiya, postmüharibə, ekoloji-iqtisadi sistem, ekoloji fəlakət, ekoloji problemlər, postpandemiya dövründə ekoloji-iqtisadi prioritetlər, postmüharibə şəraitində ekoloji-iqtisadi sistemə yanaşmalar.

GİRİŞ

Müasir dünyamızda bir çox məsələlər vardır ki, xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı və dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədbirlər görülməlidir. Zaman keçdikcə, baxışlar dəyişsə də, iqtisadi yanaşmaların əksəriyyətində sabitliyin və səmərəliliyin, davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində resursların və milli sərvətlərin rolu həlledici amil kimi qalmaqdadır. İqtisadi inkişafın davamlı və dayanıqlı olmasında əsas resurslar kimi isə enerji, mineral, meşə resursları önəmli yer tuturlar və onların milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu həlledici xarakter daşıyır [15]. Bu istiqamətdəki problemlər ildən-ilə daha da kəskinləşməkdədirlər. Dünyanın bir çox regionlarında təbii resurslara olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq, bu istiqamətlərdə külli məbləğdə investisiyalar yatırılmaqdadır. Artıq neft axtarışı buzlu, dərin sulu okeanlara belə keçmişdir və yeni neft yataqlarının axtarılması, istismara verilməsi prosesləri isə, ekoloji-iqtisadi sistemin mövcud mexanizmlərinin və müdafiə dayaqlarının gücləndirilməsini, yenilənməsini, təkmilləşdirilməsini, tarazlaşdırılmasını tələb edir. Təbiət amansızcasına istismar olunmaqdadır və təbiətə dost münasibətin bərpasına böyük ehtiyac vardır. Dünyanın bir tərəfində meşə massivləri təbii yanğınlardan məhv olursa, ölkəmizdə dünyanın gözü qarşısında erməni vəhşiləri meşələrimizə od vurub yandırdılar, meşə ehtiyatlarımızı viran qoydular. Su mənbələrimizə, yeraltı sərvətlərimizə vandal münasibət göstərdilər.

Dünyada iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı problemlərin artması və bununla əlaqədar məsələlərin həllində dünya birliyinin vahid mövqeyinin formalaşdırılmasında təsirli tədbirlərin görülməsində çətinliklərin ortaya çıxması müasir dövrdə ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Dünyanın aparıcı ölkələrində belə problem kəskin olaraq qalmaqdadır. Məsələn, Almaniyada yeni yanacaq mənbələrinin, konkret olaraq, kömür mədənlərinin istismara verilməsi üçün meşə massivlərinin qırılmasına qarşı əhalinin kəskin etirazı diqqət çəkir. Sənayeləşmə proseslərinin sürətlənməsi, yeni əkin torpaqlarının dövrüyəyə cəlb edilməsi üçün meşələrin məhv edilməsi hallarını da nəzərə alsaq, dünyada ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün çox işlərin görülməsinin lazım olduğu qənaətdə gəlmək olar. Analoji problemlər daha çox neft sənayesi üçün də xarakterikdir. Karbohidrogen yataqlarının işlənməsi və istismar edilməsi nəticəsində atmosfərə atılan zərərli maddələrin həcmi dəfələrlə çoxalır. Bu xammal resurslarından əldə olunan məhsullardan istifadə zamanı da ətraf mühitə xeyli zərər dəyir. Neft məhsullarının daşınması zamanı baş verən qəzalar nəticəsində ekoloji fəlakətlərin baş verməsi hallarını da bura aid etmək olar. Göründüyü kimi, dünyada ekoloji-iqtisadi sistemin tarazlığının təmin edilməsində və bu istiqamətdə

dayanıqlılığın gücləndirilməsində qlobal problemlər mövcuddur və yaxın onilliklərdə həmin problemlərin daha da artacağı proqnozlaşdırılır. Neft hasil edən bir çox ölkələrdə vətəndaş müharibələri və konfliktlər səngimək bilmir, terror aktları təkrarlanır (İraq, Liviya, Nigeriya və s.). İri neft hasilat edən ölkələrə qarşı iqtisadi güc mərkəzlərinin, o cümlədən, ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin siyasi və iqtisadi sanksiyaları davam etməkdədir (İran, Rusiya və s.). Bütün bunlar, şübhəsiz, neft sahəsində olan problemlərin sistemli şəkildə həll edilməsinə və beynəlxalq səviyyədə əlaqələndirilməsinə, dünya ölkələrinin səylərinin birləşdirilməsinə mane olan hallardandır.

Qeyd edək ki, dünyada elə məsələlər və hadisələr vardır ki, insanlıq və təbiət üçün kifayət qədər qorxu yaradır, təhlükələr törədir – bu ekoloji terrorudur. Azərbaycan ekoloji terrorun mənfi nəticələrini və zərərini 30 ilə yaxın öz çiyinlərində daşıyan ölkələrdəndir. Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün və ərazimizin 20%-nin işğalı nəticəsində 1,7 mln. ha ərazimiz ekoloji terrora məruz qalmışdır. Füsunkar və milli sərvətlərlə zəngin təbiətimiz erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, vəhşicəsinə istismar olunmuş, torpaqlarımız deqradasiyaya uğramış, meşələrimiz məhv olmuşdur. 70 endemik növ yabanı ağac və kollarımız, o cümlədən, araz palıdı, şərq çınarı, eldar şamı və s. növ ağaclar erməni vəhşiliyi ucbatından dünya florasından xəzinəsindən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışlar. İşğal olunmuş ərazilərdə 247,4 min ha yaxın meşə sahəsi, 152 ədəd təbiət abidəsi də məhv olunmuş və dağıdılmışdır [4]. Bütün bunların nəticəsində Ermənistan beynəlxalq səviyyədə sivilizasiyanın mühafizəsində, o cümlədən, ekologiya – təbiətin qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən 300-dən çox beynəlxalq konvensiyaların mühüm müddəalarını tapdalaşmışdır. “İşğal nəticəsində təxminən 30 min insan həyatını itirmiş, 1 milyondan çox azərbaycanlı evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Ermənilərin ekoloji terroru nəticəsində su idarə etməsi və planlaşdırılması sistemi ciddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Hər il Ermənistandan keçən 350 milyon kub metr su kimyəvi maddələrlə çirklənir, Sərsəng su anbarı işğal altında qalmış və Araz çayının mikroflora və mikrofaunası demək olar ki, məhv edilmişdir” [3]. Ölkəmizin 40 % mineral su ehtiyatları, 23,8 % meşə fondu və 155 növ faydalı qazıntı yataqları işğal altında olarkən, ermənilər tərəfindən, qeyd etdiyimiz kimi, vəhşicəsinə istismar olunmuşdur.

Bu baxımdan, poskonflikt şəraitində, həmçinin qlobal ekoloji çağırışlar nöqtəyi-nəzərindən dövlətimizin bu sahədə siyasətinin maksimum yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi, o cümlədən, ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının gücləndirilməsi tədbirlərinin sistemli və intensiv şəkildə reallaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Bütün bunların reabilitasiyası, bərpası gərəkdir və postkonflikt vəziyyətində biz bu reallıqları obyektiv olaraq təhlil etməli, qiymətləndirməli, təbiətimizə dəymiş zərəri optimal olaraq hesablamaq, bütün dünyaya çatdırmalı, beynəlxalq məhkəmələrdə haqqımızı tələb etməli və işğaldan azad olunmuş ərazilərin ekoloji-iqtisadi dayanıqlılığına nail olmalıyıq. Ölkəmizin iqtisadi və ekoloji siyasətində postkonflikt vəziyyətində ekoloji-iqtisadi sistemin milli maraqlar və iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tədbirləri sürətləndirilməlidir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Qlobal çağırışların dərinləşdiyi bir şəraitdə dünya səviyyəsində ekoloji problemlərin həllinə, ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının artırılmasına diqqət artmışdır. Belə ki, bu sahədə kifayət qədər problemlər toplanmışdır. İqlim dəyişiklikləri, ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı problemlər təhlükəli xarakter almışdır, buzlaqlar əriməkdə davam edərkən, dünyanın bir çox regionlarında isə əkin sahələri quraqlıq torpaq sahələrinə çevrilməkdədir. Ekoloji fəlakət, yoxsulluq və işsizlik dayanıqlı və davamlı inkişafı ləngidən başlıca amillərdəndir.

Hələ, XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən elm və texnologiyaların inkişafı, sənaye sahələrin genişləndirilməsi yeni təbii resurslar, o cümlədən enerji resursları tələb edirdi. Dünyanın əksər ölkələrində enerji resursları yataqlarının geniş miqyasda kəşfi, ehtiyatlarının təsdiq edilməsi və istismara başlaması məhz həmin dövrdən etibarən xeyli intensivləşmişdir. Şübhəsiz, bütün bunlar dünya ictimaiyyətini narahat etməyə bilməzdi. Artıq 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq aləmdə yeni termin, yeni anlayış “davamlı inkişaf” konsepsiyası anlayışı sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində tez-tez işlədilən ifadəyə çevrilməkdə idi və bunlarla bağlı tədbirlər diqqət çəkirdi. Həmin dövrdə ekoloji problemlərin kəskinləşməsi başlamışdır və təbiətdən, təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması məsələləri daha çox diqqət mərkəzinə çıxmaqda idi. Dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar bir-birinin ardınca bu istiqamətlərdə daha təsirli tədbirlərin görülməsinə çağırışlar edirdilər. 1992-ci ildə 3-14 iyun tarixində Rio-de-Janeyroda davamlı inkişaf problemləri üzrə BMT-nin Konferensiyasında dünya ölkələrinin qarşısında duran mühüm vəzifələr, bunlarla bərabər qlobal problemlər müzakirə edilmişdir [11]. Bu ali məclisdə davamlı inkişaf problemləri üzrə 27 prinsip müəyyənləşdirilmişdir və dünya ölkələrinin bu istiqamətdə davamlı və ardıcıl tədbirlər görməsi bir vəzifə kimi, həm də strateji vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bunlarla bağlı, mütəmadi olaraq beynəlxalq tədbirlər keçirilməkdədir. 2015-ci ilin sentyabr ayının 25-də isə ekoloji problemlərlə bağlı qlobal təhlükələrə daha geniş toxunulmuşdur [10]. BMT və Avropa Birliyi səviyyəsində, dünyanın aparıcı ölkələrinin əsas məşvərət formaları olan “Yeddilik” və “İyirmilik”lərin sammitlərində, beynəlxalq qlobal forumlarda bu kimi problemlərin həlli ilə bağlı iqtisadi aspektlərə ciddi önəm verilməkdədir. Amma, müasir dövrdəki qlobal ziddiyyətləri nəzərə alsaq, dünyada ekoloji-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində aparılan tədbirlərin səmərəliliyinin yüksək olması qənaətinə tam olaraq gəlmək qeyri-mümkündür və bu problemlərə aparıcı dünya dövlətləri arasında olan yanaşmaların müxtəlifliyi də narahatçılıq doğurur. Fikrimizcə, məhz bu narazılıqları əsas götürərək BMT-nin işçi qrupunun məruzəsində qeyd olunur ki, 2030-cu ilədək olan dövr üçün dövlətlər təbii resurslardan və milli sərvətlərdən istifadənin ən səmərəli və məhsuldar yollarını tapmalı, insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmalı və yoxsulluğun azaldılması üçün investisiyaların yatırılmasını artırmalıdılar [9]. BMT mütəxəssislərinin araşdırmalarına görə dünyada 150-dən çox ölkənin milli iqtisadiyyatlarının davamlı və dayanıqlı inkişafında ciddi problemlər mövcuddur. Acınacaqlısı isə ondan ibarətdir ki, həmin ölkələrin 50%-dən çoxunun yerləşdiyi ərazilərdə bir milyardan artıq insan ifrat yoxsulluq və ağır şəraitdə yaşamağa məhkumdur.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlətin iqtisadi və ekoloji siyasətində balanslaşdırma, dünyada baş verən qlobal hadisələrdən və çağırışlardan irəli gələn məsələlərin nəzərə alınmasına xüsusi önəm verilmişdir. İlk növbədə, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilmişdir. 4 avqust 1999-cu ildə qəbul olunmuş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda isə qeyd edilir ki, ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsiplərinə ərazilərdə ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və pozulmuş təbii sistemlərin bərpası, ətraf mühitin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasının təmin edilməsi, ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması və vurulan zərərin qiymətləndirilməsi, bu proseslərdə əhəlinin və vətəndaş cəmiyyətinin təmin olunması və s. daxildir [5]. Bizim hər birimizin müqəddəs və vətəndaşlıq borcumuz işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ekoloji tarazlığın qorunmasına və ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsinə öz töhfəmizi verməkdir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən ətraf mühitin qorunması ilə bağlı reallaşdırılan ekoloji siyasət və geniş həcmdə ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının artırılması tədbirləri həyata keçirilir. Bu tədbirlərin reallaşdırılması kifayət qədər maliyyə tutumlu məsələlərdəndir və davamlı investisiyalar tələb olunur. Mütəxəssislər tərəfindən aparılmış ilkin

qiymətləndirməyə görə və ətraf mühitə və təbii sərvətlərə vurulmuş ziyanın miqdarı təqribən 265,3 milyard ABŞ dolları həcmindədir [6].

Beynəlxalq səviyyədə və ölkəmizdə ekoloji problemlərin sistemli tədqiqinə diqqətin artdığını qeyd etmişdik və son illərdə bunlarla bağlı elmi yanaşmalar da maraq doğurur. Ölkəmizdə ətraf mühitin çirklənməsi və bununla bağlı görülən tədbirlərin milli ekoloji prioritetlər səviyyəsində tənzimlənməsinin vacibliyini göstərmişlər [12]. Tədqiqatçı M.X. Məmmədov isə ölkəmizin iri şəhərləri ilə yanaşı, həm də regionlarda ekoloji strukturun inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd etmiş və bu amilin regionların davamlı inkişafında rolunu qiymətləndirmişdir. Regionlarda ekoloji tarazlığın qorunması və bu məqsədlə resurslardan səmərəli istifadə edilməsi insanlar arasında ekoloji və iqtisadi gərginliyi xeyli azaldır [14]. Digər bir qrup tədqiqatçılar İ.B.Qurbuz, E.Nəsirov və G.Ozkan ətraf mühitə dəyən zərərin aradan qaldırılması və bununla əlaqədar ölkə əhalisinin davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində önəmli addımların atılmasının əhəmiyyətini əsaslandırmışlar. Müəlliflərin fikrincə ekoloji inkişafın təmin olunmasında insanların fəal iştirakı və şəffaflıq, davamlı investisiyaların yatırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir [13]. Hesab edirik ki, bu tədqiqatlarda qoyulan məsələlər postkonflikt vəziyyətində işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin ekoloji-iqtisadi sisteminin bərpa olunması proseslərində kifayət qədər aktual olacaqdır.

Ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin dövlət tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanılması, vacib addımların atılması, dövlət ekoloji siyasətinin gücləndirilməsi tədbirlərinə və mexanizmlərinə dair fikirlərimizi bildirmişdik və bu istiqamətlərdə görülən tədbirlər ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri, prioritetləri və hədəfləri ilə tənzimlənilir. “İqtisadiyyatın inkişafı, demografik artım, əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi hesabına istehlakın artması, iqlim dəyişmələri və digər səbəblər ətraf mühitə mənfi təsirin artması ilə nəticələnmişdir. Ərazimizin 12%-i meşə ilə örtülmüşdür və 10,3%-i isə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən ibarətdir. 10 Milli Park, 10 təbiət qoruğu və 24 təbiət yasaqlığı fəaliyyət göstərir. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-na ölkəmizdə rast gəlmək mümkündür”. Ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində planlaşdırılmış şəkildə davamlı tədbirlərin görüldüyünü qeyd etmək olar və bu məsələlərə dövlət səviyyəsində xüsusi önəm verilməkdədir. Məsələn, 2019-cu il ərzində iqlim dəyişmələrinə adekvat olaraq istilik effekti yaradan qaz emissiyalarının azaldılması məqsədilə ətraf mühitə dost texnologiyalar tətbiq etməklə infrastruktur layihələrinin icrası həyata keçirilmişdir. Yaşıl iqlim fondu ilə əməkdaşlığa hazırlıq layihəsi kontekstində tədbirlər icra olunmaqdadır. Milli su strategiyası hazırlanmış və ölkəmizdə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına əsaslı zəmin yaradılmışdır. Əhalinin ekoloji maariflənməsinə xidmət edən 250-dən artıq kütləvi tədbir keçirilmişdir və bu tədbirlərdə ərazilərin tullantılardan təmizlənməsi, çeşidlənməsi və aidiyyəti üzrə daşınması təmin olunmuşdur [2]. Son 18 il ərzində 153 min hektara yaxın meşəsalma və meşəbərpa işləri həyata keçirilmiş və 96,5 mln. ağac əkilmişdir. “Azərbaycan özünün nəzərdə tutulmuş müəyyən edilmiş milli təhəvələri sənədində ölkənin milli şəraitini, gələcək inkişaf perspektivlərini və milli maraqlarını nəzərə alaraq, qlobal iqlim dəyişmələrinə təsirlərin yumşaldılması təşəbbüslərinə qoşulmuş və 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə isti-lik effekti yaradan qaz emissiyalarının 35% azalma səviyyəsində saxlanılmasını hədəf kimi götürmüşdür”.

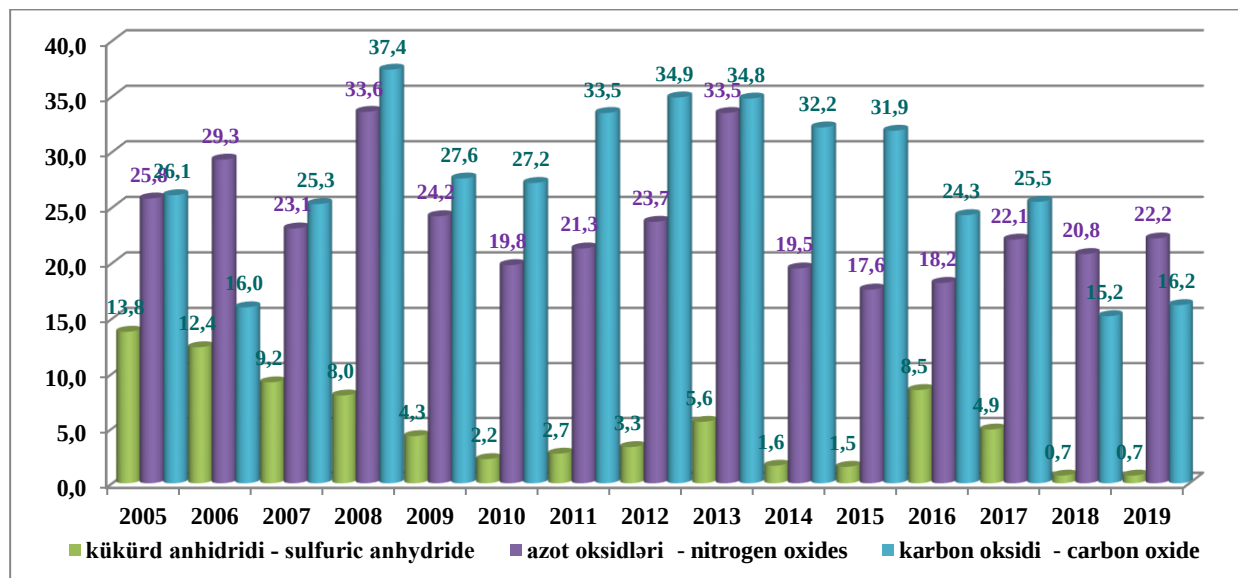
Görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin, təhlükəli istehsal tullantılar və stasionar mənbələrdən tullanan çirkləndirici maddələrin normalar səviyyəsində saxlanılması, bu proseslərin səmərəli idarə edilməsi və adekvat tənzimləyici mexanizmlərin ekoloji fəaliyyət dövrünə daxil edilməsi mümkün olmuşdur. İstədik ki, ölkədə ekoloji-iqtisadi sistemin müasir vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin təhlilinə nəzər salaıq.

Şəkil 1-də Azərbaycanda inqrediyentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin dinamikası verilmişdir və son illərdə əhəmiyyəti

AUDİT 2021, 1 (31), səh.60-73.

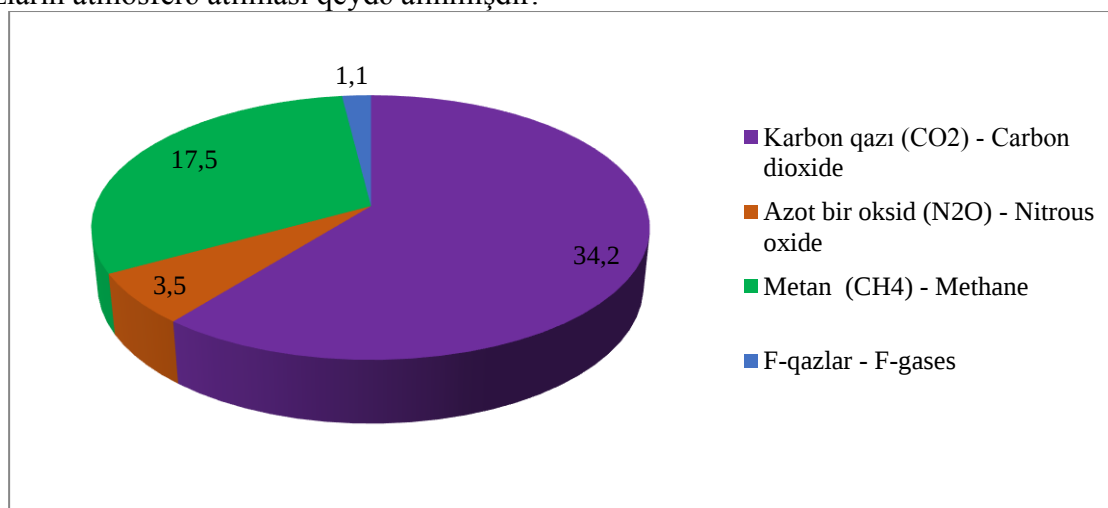
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 60-73.

səviyyədə azalmanı qeyd etmək mümkündür. 2019-cu ildə atmosferə atılan karbon oksidinin həcmi cəmi 16,2 min ton təşkil etmişdir [1]. Müqayisə üçün bu göstərici 2010-cu ildə 27,2 min ton və 2015-ci ildə isə 31,9 min ton təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanla inqrediyentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr, 2005-2019-cu illər, min ton (ARDSK-nın məlumatı üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 2-də isə 2019-cu il üzrə Azərbaycanda istilik effekti yaradan qazların atılması həcmi təhlil olunmuşdur və daha çox – 34,2 mln. CO₂ ekvivalentində istilik effekti yaradan qazların atmosferə atılması qeydə alınmışdır.

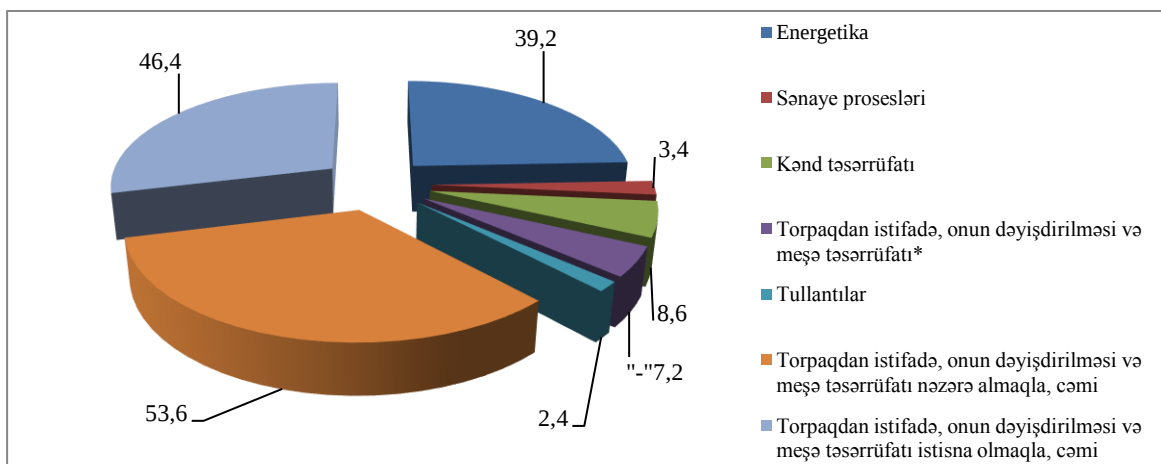
Şəkil 2. Azərbaycanda istilik effekti yaradan qazların atılması, mln. ton CO₂ ekvivalentində.

Şəkil 3-də Azərbaycanda 2018-ci ilin yekununda sahələr üzrə istilik effekti yaradan qazların atılması həcmi baxılmışdır və qeyd etmək lazımdır ki, ümumi payda daha çox torpaqlardan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı nəzərə alınmaqla olan fəaliyyət

AUDİT 2021, 1 (31), səh.60-73.

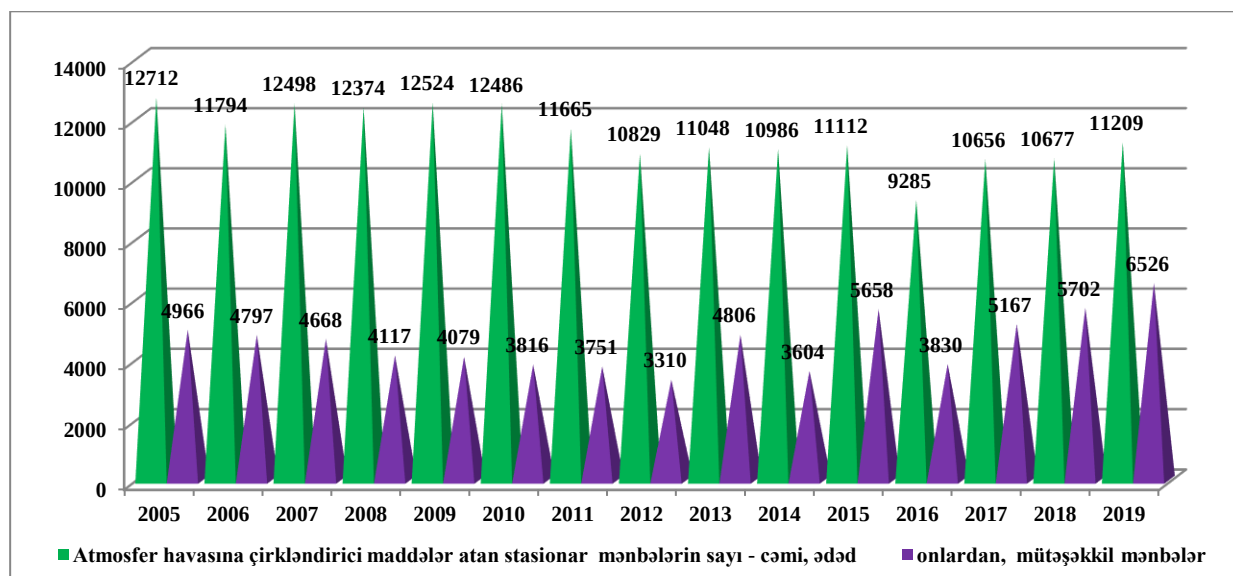
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 60-73.

sahəsinin payı diqqət çəkir – 53,6 milyon ton CO₂ ekvivalentində, analoji göstərici torpaqlardan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı istisna olmaqla – 46,4 milyon ton CO₂ ekvivalentində və energetika – 39,2 milyon ton CO₂ ekvivalentində.

Şəkil 3. Azərbaycanın 2018-ci il üzrə sahələr üzrə istilik effekti yaradan qazların atılması (milyon ton CO₂ ekvivalentində) – (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən)*minus "- " işarəsi ilə istilik effekti yaradan qazların absorbsiyası (udulması) göstərilmişdir.

Şəkil 4-də 2005-2019-cu illər üzrə atmosfer havasının mühafizəsini və ona zərərli təsiri səciyyələndirən göstəricilər verilmişdir və göründüyü kimi təhlil olunan 15 il ərzində daha çox təsir edən amillər kimi mütəşəkkil mənbələr diqqət çəkmişdir.

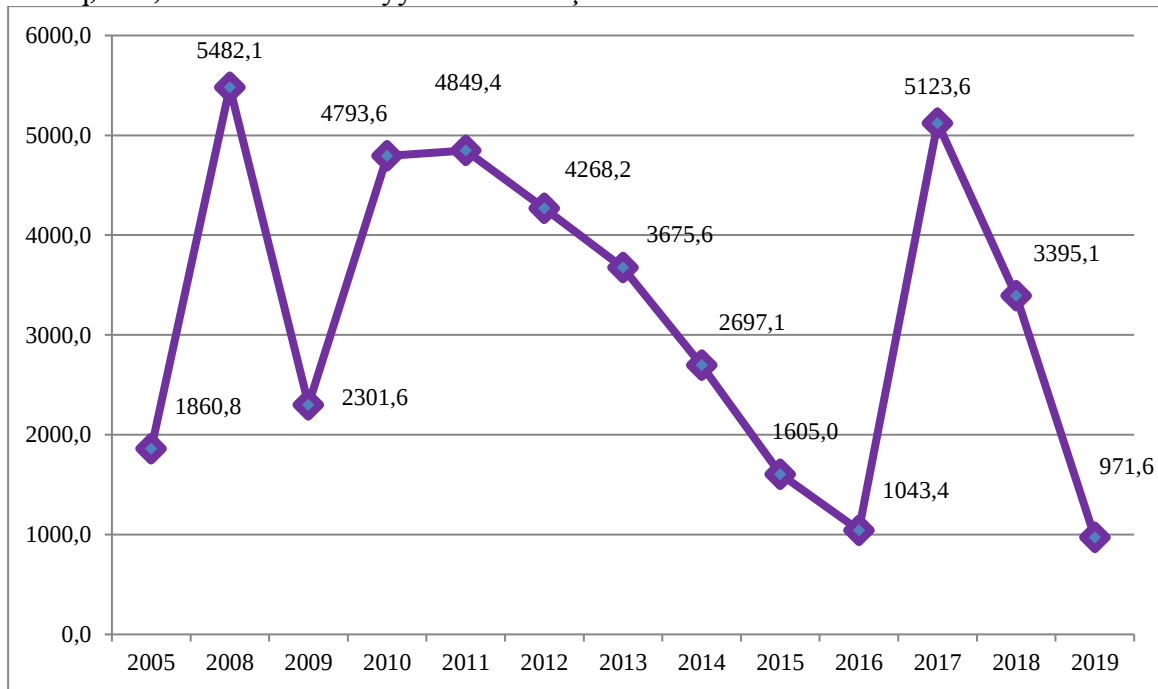

Şəkil 4. 2005-2019-cu illər üzrə atmosfer havasının mühafizəsini və ona zərərli təsiri səciyyələndirən göstəricilər, ədəd.

Şəkil 5-də Azərbaycanda 2005-2019-cu illərdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə əsas istehsal fondlarının əsaslı təmirinə çəkilmiş xərclərin dinamikası verilmişdir və yönəldilən

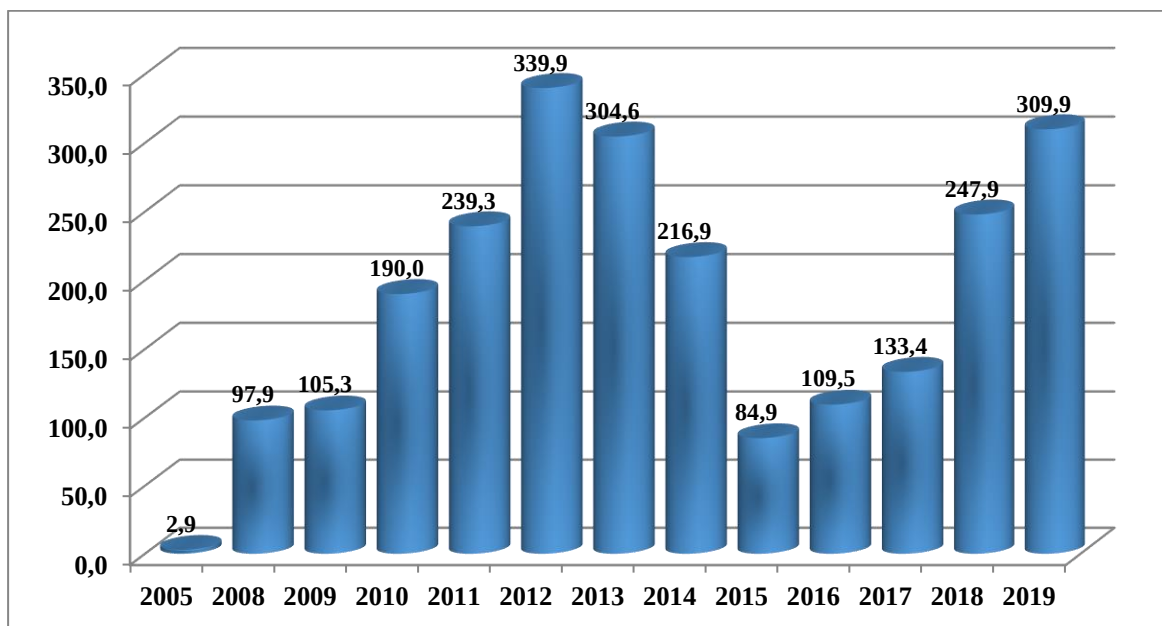
AUDİT 2021, 1 (31), səh.60-73.
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 60-73.

xərclər heç də sabit deyildir, xüsusilə, 2018-2019-cu illərdə xərclərin həcmi aşağı düşmüşdür. Əgər 2017-ci ildə bu göstərici 5,1 mln. manatdan çox idisə, 2019-cu ildə 5 dəfədən çox azalaraq, 971,6 min manat səviyyəsində olmuşdur.

Şəkil 5. Azərbaycanca 2005-2019-cu illər üzrə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə əsas istehsal fondlarının əsaslı təmirinə çəkilən xərclər (min manat).

Şəkil 6-da isə Azərbaycanca 2005-2019-cu illər üzrə ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin dinamikası verilmişdir və son illərdə bu istiqamətdə davamlı artım qeydə alınmış, 2019-cu ilin yekununda – 309,9 mln. manat təşkil etmişdir.

Şəkil 6. Azərbaycanda 2005-2019-cu illər üzrə ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait (mln. manat).

Qeyd edək ki, təbii resurslardan istifadə edilməsi proseslərində cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda eyni səviyyədə davamlı və dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında irəli apara biləcək yanaşmalar və mexanizmlər olduqca vacibdir [7]. Ekoloji-iqtisadi sistemin dayanıqlılığının gücləndirilməsi tədbirləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və təkmilləşdirilməlidir [8]. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş Qarabəgimizdə postkonflikt vəziyyətində ekoloji-iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsinin aktual problemləri sistemli və ardıcıl şəkildə həll olunmalıdır. Ümumilikdə, Qarabağda 167 faydalı qazıntı kəşf edilib və onlardan 141-i bərk filiz və qeyri-filiz yataqları, 26-sı yeraltı şirin su və termal yataqlar, 16-sı isə yeraltı içməli su yataqlarıdır. Bundan əlavə, regionda 4 iri mineral xammal yatağı, o cümlədən, 2-si Kəlbəcərdə ermənilər və onların qanunsuz olaraq bura cəlb etdikləri xarici şirkətlər tərəfindən ciddi şəkildə istismar olunub və təbiətə, ətrafa böyük ekoloji ziyan dəymişdir. Bütün bunların obyektiv reallıqlardan yanaşmaqla qiymətləndirilməsi və adekvat baxılması tələb olunur. Ölkəmizdə ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi, daha çevik və səmərəli tədbirlərin görülməsi mühüm məsələlər kimi xarakterizə olunur. Tətbiq olunan ekoloji siyasət ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri ilə uzlaşmalı və strateji hədəflərə uyğun gəlməlidir.

Y E K U N

Beləliklə, ekoloji amillər bütün dövrlərdə, xüsusilə qlobal təhdidlərin artdığı indiki şəraitdə və dünyada iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı problemlərin mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə həssaslığı və mürəkkəbliyi daha çox diqqət çəkirlər. Postkonflikt ərazilərdə yaranmış ekoloji fəlakətin mənfi fəsadlarını da mövcud ekoloji problemlərə əlavə etsək, fikrimizcə həmin məsələlərə yanaşmalar sırası bir tədbir deyildir və milli təhlükəsizlik, milli iqtisadi təhlükəsizlik və milli ekoloji təhlükəsizlik kontekstlərində strateji səviyyədə baxılan problemlərdəndir. Ekoloji problemlərin və ekoloji təhlükəsizliyin strateji əhəmiyyətini nəzərə alınmaqla, dövlətimiz tərəfindən bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin görülməsi diqqət çəkir. Belə ki, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi, ekoloji sistemin dayanıqlı inkişafının gücləndirilməsi məqsədilə kifayət qədər investisiyalar yatırılmış və maliyyə resursları ayrılmışdır. Postkonflikt ərazilərdə ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyanın araşdırılması, obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir və bu istiqamətdə həm təsirli, eyni zamanda çevik və səmərəli tədbirlərin görülməsinin məsuliyyətini hər birimiz dərinədən dərk etməliyik. İşğal olunmuş ərazilərdə erməni işğalçılarının canlı təbiətə və bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş əməlləri hüquqi baxımdan mütləq şəkildə qiymətləndirilməli və ekspertizanın nəticələri beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunmalı, onlardan özlərinin səlahiyyətləri çərçivəsində tədbirlər görülməsi ısrarla tələb edilməli və beynəlxalq məhkəmələrdə işlər başlanılmalıdır. Postkonflikt vəziyyətində Azərbaycanda ekoloji-iqtisadi sistemin tarazlaşdırılması, mümkün olan səmərəli fəaliyyət mexanizmlərindən daha optimalının seçilməsi və tətbiq edil-

məsi zəruridir. Amma, bunun üçün əvvəlcə ölkəmizdə ekoloji-iqtisadi sistemin mövcud vəziyyətinin təhlil olunması, problemlərin açığa çıxması gərəkdir.

Hesab edirik ki, 2021-ci ildən başlayaraq, postkonflikt vəziyyətin mövcud reallıqlardan çıxış etməklə ölkəmizdə ekoloji-iqtisadi tarazlığın təmin olunması tədbirlərinin əhatəsi və coğrafiyası əhəmiyyətli səviyyədə genişlənəcəkdir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması, ümumiyyətlə maliyyə resurslarının artırılması lazım gələcəkdir. Ekoloji-iqtisadi sistemin pozulması ölkədə ciddi fəsadlara və milli fəlakətə səbəb ola bilər. İnsan təbiətin verdiyi milli sərvətlərdən maddi nemətlər yaradarkən və istehsal edərkən, təbiətdən istifadənin mühüm prinsip və meyarlarını mütləq şəkildə qorumaq lazımdır. Təbiətə dəyər biləcək zərərlərin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər görülməli, mövcud problemlərə sistemli yanaşmalar təmin olunmalı, təbiətdən istifadənin səmərəlilik və ekoloji təhlükəsizlik mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan uzun illər ərzində beynəlxalq təşkilatlar və dünya dövlətlərin nəzərinə ölkəmizin 20% ərazisinin işğalından çəkdiyimiz fəlakətləri qabartmışdır və sivilizasiyanın dayanıqlı inkişafına təhlükə olan proseslərin baş verdiyini, erməni faşistlərinin, onların havadarlarının milli sərvətlərimizi dağıtdıqları, regionda ekoloji fəlakəti daha da dərinləşdirdikləri çılpalığı ilə bildirilmişdir. Lakin dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar bu məsələlərin həllində prinsipial mövqe tutmadılar. Azərbaycan özünün güclü iqtisadi inkişaf resurslarından bəhrələnərək, işğalçıları torpaqlarımızdan qovdu və indi əsas prioritet – postkonflikt vəziyyətində Qarabağ regionunun ekoloji-iqtisadi sisteminin bərpası və inkişaf etdirilməsi, bütövlükdə, ölkəmizin ekoloji-iqtisadi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin daha intensiv fəzağa keçirilməsidir:

- dünya təcrübəsindən yanaşmaqla və ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri, işğaldan azad olunmuş ərazilərin təbii-iqtisadi özəllikləri nəzərə alınmaqla, ölkəmizin ekoloji siyasətinin maksimum yenilənməsi tələb olunur;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinə və ekoloji reabilitasiyasına konseptual yanaşmalar müasir texnologiyalar və 4.0 sənaye inqilabının əsas prinsipləri baza şərtləri kimi götürülməklə formalaşdırılmalı və təsirli fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalıdır;

- postkonflikt vəziyyətində biomüxtəlifliyin bərpa edilməsi, degradasiya olunmuş torpaq sahələrinin dövriyyəyə qaytarılması, xüsusi mühafizəyə ehtiyacı olan təbiət ərazilərinin infrastrukturunun gücləndirilməsi, atmosferin çirkləndirilməsinə qarşı mövcud standartların təkmilləşdirilməsi tədbirləri görülməlidir;

- meşə və su ehtiyatlarının ekspertizası və yenidən qiymətləndirilməsi, enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyinin maksimum artırılması, alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi, ekoturizmin inkişafı istiqamətlərində sistemli və kompleks tədbirlərinin reallaşdırılması daha da sürətləndirilməlidir;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərin ekoloji-iqtisadi sisteminin “yaşıl iqtisadiyyat”, SMART və “ağıllı texnologiyalar”dan istifadə təcrübəsinin qısa müddət ərzində mənimsənil-

məsi və tətbiqi vacib məsələlər kimi baxılmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanca ətraf mühit. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 140 s.
2. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən 2019-cu il ərzində görülmüş işlər. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/illik-hesabat>.
3. Ermənistan Azərbaycana qarşı ekoloji terror həyata keçirir – http://www.iqtisadiislahat.org/news/ermenistan_azerbaycana_qarsi_ekoloji_terror_heyata_kecirir-1051.
4. Ermənistan Respublikasının Hərbi Təcavüzünün Nəticələri – <https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412>.
5. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 4 avqust 1999-cu il, № 173.
6. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyan. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. http://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190823174831_88765600.pdf.
7. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı – 2005, 880 s.
8. Nürəliyeva R.N. Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının iqtisadi-ekoloji problemləri. Monoqrafiya. Bakı-Azərbaycan-2010.-221 s.
9. Повестка дня в области Устойчивого Развития на период до 2030 года. Программа развития ООН. <http://www.by.undp.org>.
10. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 год. Генеральная Ассамблея, ООН. <http://www.watersdg.org>.
11. Рио-де-Жанейрская Декларация по окружающей среде и развитию. 3-4 июня 1992 год. Конференция ООН//A/CONF. 151/26/Rev.1(Vol.1). -P. 3-7.
12. Babaev, M.P., Ismailov, N.M., Nadzhafova, S.I. Approaches to Determining Maximum Permissible Concentrations of Oil and Oil Products for Different Soil Types on the Basis of the Assimilation Potential (by the Example of Azerbaijan Soils) // Eurasian Soil Science Том: 53 Выпуск: 2020, 11 . С. 1629-1634 .
13. Gurbuz, I.B. Nesirov, E; Ozkan, G. Investigating environmental awareness of citizens of Azerbaijan: a survey on ecological footprint // Environment Development And Sustainability. – 2020.
14. Mammadov M.Kh. Functional Economic And Ecological Structural Development As An Object Of A Sustainable Regional Environment // Revista Universidad Y Sociedad. 2020, 12 (5). – P. 376-380 .
15. Stiglitz E.Jozeph, Charlton Andrew. Fair Trade For all. How trade can promote development. Oxford University Press, 2005.

*Бабаев Ата Манаф оглы,
кандидат технических наук, доцент,
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
E-mail: babayevata1964@gmail.com
© Бабаев А.М., 2021*

ПОДХОДЫ К ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИЙ И ПОСТВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – состоит из исследования подходов к эколого-экономической системе в постпандемический и послевоенный периоды. Для этого раскрыта сущность сбалансирования эколого-экономической системы в постпандемический период. Исследованы проблемы и пути решения ликвидации экологической катастрофы, вызванной оккупацией вооруженными силами Армении и восстановление эколого-экономической системы в послевоенных условиях. Подчеркнута важность решения экологических проблем в обеспечении устойчивого развития экономики страны. Обоснована важность концептуальных подходов к эколого-экономическим проблемам в эффективной организации экономики в послевоенной ситуации. Рассмотрены проблемы восстановления разрушений эколого-экономической системы Азербайджана. Определены концептуальные подходы к обеспечению экологического баланса освобожденных от оккупации территорий. Были сформированы современные подходы к проблемам эколого-экономической системы в постпандемический и послевоенный период в Азербайджане.

Методология исследования – в статье использованы методы анализа и синтеза,

связанные с формированием эффективных подходов к эколого-экономической системе в постпандемический и послевоенный периоды. А так же применены подходы и обобщения трудов ряда ученых и исследователей по рассматриваемым проблемам.

Практическая значимость исследования – полученные результаты и научно-экономические подходы могут быть использованы при разработке стратегий, комплексных мероприятий и целевых государственных программ по совершенствованию механизмов управления эколого-экономической системой страны.

Результаты исследования – разработаны оптимальные и эффективные подходы по решению эколого-экономической проблемы, обеспечению сбалансированности ликвидации негативных последствий экологического террора в результате армянской оккупации в условиях постпандемического и поствоенного периода.

Оригинальность и научная новизна исследования – основной частью рассматриваемых проблем считаются новые научно-исследовательские направления. В качестве оригинального научного результата можно привести формирование современного научного взгляда по раскрытию проблем совершенствования эколого-экономической системы в постпандемический и поствоенный период с учетом объективных реалий. Сформированы приоритетные подходы к реабилитации территорий, подсчету ущерба и принятию адекватных мер. Исследованы и оценены последствия экологического террора, совершенного армянскими фашистами на освобожденных территориях. Обоснована необходимость совершенствования мер регулирования для решения экологических проблем в соответствии с задачами постпандемического и послевоенного периода. Разработаны рекомендации и предложения по устранению экологических проблем, вызванных вандализмом в отношении лесов, земли, водных ресурсов и подземных ресурсов, а также по более эффективной организации эколого-экономической системы в целом на освобожденных территориях.

Ключевые слова: постпандемия, послевоенный период, эколого-экономическая система, экологическая катастрофа, экологические проблемы, эколого-экономические приоритеты в постпандемии, подходы к эколого-экономической системе в послевоенных условиях.

*Ata Manaf Babayev,
Associate Professor,
Azerbaijan State Oil and Industry University,
E-mail: babayevata1964@gmail.com
© A.M. Babayev, 2021*

APPROACHES TO THE ECOLOGICAL ECONOMIC SYSTEM IN THE POST-PANDEMIC AND POST-WAR PERIOD

ABSTRACT

The purpose of the research – is to study approaches to the ecological-economic system in the postpandemic and post-war periods. The essence of balancing in ecological economic system in postpandemic period is disclosed for this purpose. Problems and ways to solve the ecological catastrophe caused by the occupation of the armed forces of Armenia and the restoration of the ecological and economic system in the post-war conditions; the importance of solving ecological problems in ensuring the sustainable development of the country's economy is emphasized in the thesis. The importance of conceptual approaches to ecological and economic problems in the effective organization of the economy in the post-war situation and the issues of restoration of destruction of the ecological economic system of Azerbaijan are considered. Conceptual approaches to ensuring the ecological balance of the liberated territories are identified; modern approaches to the problems of the ecological economic system in the post-pandemic and post-war period in Azerbaijan are formed.

The methodology of the research - the article uses methods of analysis and synthesis associated with the formation of effective approaches to the ecological economic system in the postpandemic and postwar periods; applied approaches and generalizations of the works of a number of scientists and researchers on the problems under consideration are given in the paper.

The practical importance of the research – optimal and effective approaches are developed to solve the ecological and economic problem, to ensure a balance in the elimination of the negative consequences of ecological terror as a result of Armenian occupation in the post-pandemic and post-war period.

The originality and scientific novelty of the research - the main part of the problems considered are new research areas. As an original scientific result, one can cite the formation of a modern scientific view on revealing the problems of improving the ecological-economic system in the postpandemic and post-war period, taking into account objective realities. Priority approaches to the rehabilitation of territories, the calculation of damage and the adoption of adequate measures are formed. The consequences of the ecological terror committed by the Armenian fascists in the liberated territories are investigated and evaluated. The need to improve regulatory measures to solve ecological problems in accordance with the tasks of the post-pandemic and post-war period is justified; recommendations and proposals to address ecological problems caused by vandalism of forests, land, water resources and underground resources, as well as to better organize the ecological and economic system as a whole in the liberated territories are given in the end of the article.

Keywords: postpandemia, post-war period, ecological-economic system, ecological catastrophe, ecological problems, ecological-economic priorities in postpandemia, approaches to ecological-economic system in post-war conditions.